

JUGOSLAVIJA I SVIJET 1968.

JUGOSLAVIJA I SVIJET 1968.

HRVOJE KLASIĆ

Copyright © 2012 by Hrvoje Klasić
Copyright © 2018. za srpsko izdanje, Heliks

Izdavač

Heliks

Za izdavača

Brankica Stojanović

Urednik

Bojan Stojanović

Tehnički urednik

Dragana Mujezinović

Lektor

Jakov Lovrić

Redaktor

Aleksandra Dragosavljević

Dizajn korica

Goran Filipović

Štampa

Artprint Media, Novi Sad

Prvo Heliksovo izdanje

Knjiga je složena
tipografskim pismima
Adobe Text Pro i Helvetica Neue

ISBN: 978-86-6024-008-0

Smederevo, 2018.

www.heliks.rs

Sadržaj

<i>Predgovor srpskom izdanju</i>	vii
<i>Predgovor</i>	xi
<i>Uvod</i>	xv

Poglavlje 1

JUGOSLAVENSKI „LAISSEZ FAIRE SOCIJALIZAM“ – UZROK I POVOD '68.	1
---	---

Poglavlje 2

KRITIKA SVEGA POSTOJEĆEG	12
Ekonomska situacija u Jugoslaviji 1968.	13
Kritika samoupravnog socijalizma ili kritika vlasti?	31
Časopis <i>Praxis</i> i Korčulanska ljetna škola	32

Poglavlje 3

1968. I STUDENTI: BUDIMO REALNI – TRAŽIMO NEMOGUĆE	49
Sveučilišta i studenti u Jugoslaviji uoči lipnja 1968.	58
Protestna iskustva jugoslavenskih studenata	68
„Lipanjaska gibanja“	79
Beograd	80
Studenti – profesori	101
Studenti – radnici	106
Studenti – političari	111
Studenti – Tito	123
Ljubljana	136
Zagreb	142
Sarajevo, Niš, Kragujevac...	162
Odjek studentskih demonstracija u svijetu	166
Nakon Titova govora – obračun sa studentskim pokretom	172
Epilog studentskog pokreta	195

Poglavlje 4

MEĐUREPUBLIČKI I MEĐUNACIONALNI ODNOSI U JUGOSLAVIJI TIJEKOM 1968.	208
---	-----

Poglavlje 5

JUGOSLAVIJA I SVIJET 1968.	267
Jugoslavija i Varšavski blok	270
Jugoslavija i Nesvrstani	300
Jugoslavija i Zapad	306
Jugoslavija i intervencija zemalja Varšavskog bloka na ČSSR	313
<i>Pogovor</i>	342
<i>Kratice</i>	349
<i>Izvori i literatura</i>	351
<i>Kazalo osobnih imena</i>	363
<i>O autoru</i>	371

Predgovor srpskom izdanju

P rošlo je točno pedeset godina od događaja koji se u ovoj knjizi opisuju. Mnogi od sudionika još se živo sjećaju mladenačkog entuzijazma koji se u lipnju 1968. mogao osjetiti u dvorištu Kapetan-Mišinog zdanja. Neki se sjećaju i straha koji je krajem ljeta iste godine zahvatio Jugoslaviju izloženu mogućnosti da bi nakon Čehoslovačke sovjetski tenkovi mogli nasrnuti upravo na ovu neposlušnu i neukrotljivu zemlju. Čitav niz događaja i ličnosti obilježio je i „prodrmao“ tu, sada već mitsku, ‘68.

U pedeset godina puno se toga odigralo, promijenilo, izgubilo. Zemlja iz naslova knjige više ne postoji. „Vanjski neprijatelji“ s Istoka i Zapada na koje se uvijek gledalo kao potencijalnu prijatnju po sigurnost Jugoslavije, mirno su gledali kako narodi koji su je stvarali i bili je spremni braniti jedni drugima postaju „vanjski neprijatelji“. I nažalost, mnogo gore od toga. Na zgarištu države koja je većini svojih građana unatoč brojnim političkim i ekonomskim krizama iz godine u godinu omogućivala sve bolji život, nastala su društva koja se u rijetko čemu mogu proglasiti uspješnima.

I svijet o kojem govori ova knjiga u međuvremenu je doživio velike promjene. Neke su državne tvorevine nestale, neke su nove nastale. Unatoč nestanku blokovske podjele svijetom nije zavladao mir. Naprotiv, osjećaj nesigurnosti i straha sve je veći i rašireniji. Iako znanost, tehnologija i medicina napreduju nevjerovatnom brzinom stotine milijuna ljudi još uvijek žive u ekstremno teškim uvjetima života.

Dok sam pisao ovu knjigu, nisam razmišljao da ću jednoga dana pisati predgovor srpskom izdanju. Jer ona nije pisana iz hrvatske, srpske ili bilo koje druge etničke perspektive. Njezina perspektiva je primarno jugoslavenska, što god to danas kome značilo. Meni je prilikom istraživanja a zatim i pisanja značilo samo jedno: razumijeti npr. srpsku povijest iz socijalističkog perioda nemoguće je bez poznavanja opće jugoslavenske ali i povijesti svakog drugog naroda s kime se živjelo u zajedničkoj državi. Isto tako je nemoguće govoriti isključivo o općoj povijesti ne uvažavajući sve nacionalne, republičke a ponekad i lokalne spefičnosti.

Unatoč svemu navedenom, neizmjereno mi je drago što pisanje ovog predgovora znači da će se knjiga napokon naći i u rukama čitatelja u Srbiji. Uostalom, većinu arhivskog istraživanja bez kojeg ove knjige ne bi bilo, obavio sam upravo u Beogradu. I zbog toga koristim i ovu priliku da se iskreno zahvalim svim ljubaznim i visoko profesionalnim djelatnicima Arhiva Jugoslavije, kao i mojim prijateljima u Muzeju (istorije) Jugoslavije. U Beogradu sam obavio i niz izuzetno korisnih razgovora, kako sa sudionicima događaja o kojima pišem (npr. Latinkom Perović, Zagorkom Pešić Golubović, Nebojšom Popovom i mnogima drugima), tako i s kolegama povjesničarima poput Milivoja Bešlina, Ljube Dimića, Radine Vučetić, Srđana Miloševića, Dragana Bogetića, Dubravke Stojanović, Milana Ristića i dr.

Beograd je za mene vremenom postao puno više od mjesta gdje odlazim istraživati. Bez imalo patetike i lažnog dodvoravanja taj grad je već dugo vremena mjesto gdje se osjećam kao kod kuće. Zato valjda i koristim svaku priliku da mu se vratim.

Knjiga *Jugoslavija i svijet 1968.* izašla je prvo u Hrvatskoj 2012., a zatim i u Sloveniji 2015. Sada, tri godine kasnije izlazi i u Srbiji. Bio bih sretan kada bi se izdavanje nastavilo svake tri godine i u drugim bivšim jugoslavenskim državama. A po mogućnosti i šire.

Kada je u pitanju ovo izdanje koje upravo držite u rukama, koristim priliku da se od srca zahvalim svom prijatelju Milošu Milovanoviću koji me spojio s izdavačkom kućom Heliks i gospodinom Bojanom Stojanovićem. Velika hvala i mom hrvatskom izdavaču Nakladi Ljevak ne samo na objavljivanju knjige u Hrvatskoj nego i nesebičnoj pomoći da knjiga izađe i u Srbiji.

Iako sam naslov sugerira da se knjiga bavi određenim povijesnim razdobljem, nadam se da je čitatelji neće iskoristiti isključivo kao pogled u

prošlost. Volio bih da ona ujedno posluži kao poticaj na razmišljanje o vremenu u kojem živimo i onome koje je tek pred nama. Siguran sam da upravo 1968. sa svim svojim uzrocima i posljedicama, uspjesima i promašajima, (ne)realnim očekivanjima i gorkim otrežnjenjima spada u one godine od kojih uvijek ponešto možemo naučiti.

Hrvoje Klasić

Zagreb, 4. rujna 2018.

Predgovor

Zašto 1968. i zašto Jugoslavija? Vrlo jednostavan, a opet dovoljno intrigantan odgovor na prvi dio pitanja sugerira naslov knjige Marka Kurlanskog: *1968. Godina koja je uzdrmala svijet*.¹ Bila je to svakako jedna od najturbulentnijih godina druge polovine 20. stoljeća. Rat u Vijetnamu bio je u punom jeku. Atentati na Martina Luthera Kinga i Roberta Kennedyja podsjetili su svjetsku javnost da ni visokorazvijena demokratska društva nisu imuna na nedemokratske oblike političke borbe. Mladi, poglavito studenti, bez obzira na rasu, spol ili podrijetlo, vrlo burno izražavaju svoje nezadovoljstvo svijetom u kojem žive. Politička elita u Moskvi još jednom se potrudila dokazati da je socijalistička praksa nespojiva s „ljudskim likom“. Turbulencije nisu zaobišle ni Jugoslaviju. Dvadeset pet godina nakon osnivanja, federacija sastavljena od šest republika i dviju pokrajina proživljavala je ekonomsku, političku i socijalnu krizu. Razlike u pogledima na jugoslavensku budućnost prisutne su unutar saveznog rukovodstva, između republičkih rukovodstava, ali i u najširoj javnosti. Jedan od načina izražavanja nezadovoljstva aktualnim stanjem u društvu masovni je odlazak stanovništva na „privremeni“ rad u inozemstvo. Na predavanjima i tribinama, u knjigama i člancima, brojni intelektualci otvoreno kritiziraju nesklad između teorije i prakse samoupravnog socijalizma. Za najglasniju i najoštriju kritiku režima potrudili su se studenti i njihovi profesori. Osim

¹ U originalu: 1968. *The Year that rocked the World*

inzistiranja na dosljednom provođenju mjera privredne reforme, ustavnih načela i partijskog programa, „Lipanjka gibanja“ iznjedrila su i neke, za to vrijeme, neuobičajene zahtjeve. Prvi put nakon rata, javno i masovno traže se ostavke i smjene političara koje se smatralo odgovornima za loše vođenje države. Uz probleme u zemlji, dodatan problem rukovodstvu i poticaj daljnjem produbljanju sveprisutne krize bio je i razvoj situacije na međunarodnom planu.

Već sve navedeno činilo se dovoljno zanimljivim i bitnim za analizu događanja u Jugoslaviji, ali i analizu utjecaja globalnih procesa na jugoslavensko društvo tijekom 1968. godine. Višegodišnjim proučavanjem funkcioniranja političkog establišmenta u socijalističkoj Jugoslaviji, još jedan aspekt '68. učinio mi se posebno zanimljivim. To je odnos vlasti i „opozicije“. U javnosti se godinama, tijekom, ali i nakon pada komunizma, poticao izrazito negativan stav o sudionicima studentskih demonstracija. Njihovi zahtjevi tumačili su se kao pokušaj zaustavljanja ekonomskog i političkog razvoja zemlje. Diskvalifikacije su se uglavnom svodile na optužbe za jugounitarizam i ultraljevičarstvo. Osim političara i novinara, u kampanju obrane režima od „naših Kineza“ uključuju se povjesničari, politolozi, sociolozi, ekonomisti i ostali zainteresirani stručnjaci. Međutim, većina optužbi, s koje god strane dolazila, sastojala se u ponavljanju općeprihvaćenih fraza, čija se vjerodostojnost nije dovodila u pitanje. Upravo nepostojanje studija koje bi se temeljile na analizi dokumenata studentskog pokreta te na taj način, snagom argumenata, potvrdile njegov negativan karakter bio je dodatni poticaj za izbor ove teme.

S obzirom na to da mi je namjera bila obraditi različite unutarnjopolitičke i vanjskopolitičke procese, koji su tijekom 1968. povezivali Jugoslaviju i svijet, problem korištenja literature i arhivske građe bio je višeslojan. Događaji tijekom 1968., sa svim uzrocima i posljedicama, u stranoj historiografiji i ostaloj stručnoj literaturi obrađeni su kvantitativno i kvalitativno na zadovoljavajući način. To se ne može reći i za stanje u jugoslavenskoj historiografiji, kao ni u historiografijama zemalja nastalih raspadom SFRJ. Kao što je spomenuto, u vrijeme socijalizma studentski pokret nije bio predmet objektivnih znanstvenih istraživanja. Ako se o njemu govorilo i pisalo, bilo je to uglavnom s ciljem ukazivanja na njegov neprijateljski karakter. Najbolji primjer takvog pisanja je knjiga koja već naslovom, *Liberalizam od Đilasa do danas. Pokušaj likvidacije Saveza komunista Jugoslavije i „nova levica“*, nastoji pozicionirati „šezdesetosmaše“ uz bok ostalim

„unutrašnjim neprijateljima“, a studentski pokret proglašiti dijelom organizirane, kontrarevolucionarne kampanje. Ovakve ocjene karakteristične su i za većinu ostalih publikacija. Iznimka su sporadični pokušaji sociologa i filozofa, uglavnom sudionika studentskog pokreta, da u kontekstu globalnih fenomena objasne i događanja u Jugoslaviji. Riječ je uglavnom o poglavljima u knjigama koje obrađuju širu tematiku ili rijetkim člancima u stručnim časopisima. Treba, naravno, naglasiti da je režim na različite načine otežavao i sprječavao pokušaje objektivnog sagledavanja i interpretiranja spomenutih događaja. U to su se uvjerali sociolozi, ujedno i „šezdesetmaši“, Zagorka Golubović i Nebojša Popov. Dok su Golubovićevoj iz knjige *Čovek i njegov svet* (1973.) zabranjene „samo“ 52 stranice u kojima autorica između ostalog analizira i jugoslavensku '68., Popovu je 1983. sudski zabranjena cijela knjiga *Društveni sukobi – izazov sociologiji. Beogradski jun 1968.* Ova posljednja knjiga objavljena je tek 1990. i predstavlja do sada najbolju studiju o studentskom pokretu i jugoslavenskom društvu uoči, tijekom i nakon 1968. godine. Ostalim temama kojima sam odlučio posvetiti pažnju u ovoj knjizi, poput privredne reforme ili međunacionalnih odnosa, također se u socijalističkoj Jugoslaviji pristupalo na sličan, jednostran način. Nedostaju kvalitetni radovi utemeljeni na kritičkoj analizi izvora. Situacija se počinje mijenjati uoči, a posebno nakon raspada države. Društvena klima krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina dvadesetog stoljeća uvjetovala je između ostalog i drugačiji odnos prema prošlosti. Uklanjanjem političke kontrole nad znanstveno-publicističkim radom počinje se istraživati cio niz tabu-tema. Istraživačima postaju dostupni dokumenti, kojima su se do tada mogli služiti samo članovi političkog i državnog vrha. Ovakav razvoj situacije omogućio je nastanak niza monografija i članaka u kojima se s različitih aspekata analizira razdoblje jugoslavenskog socijalizma. Od posebnog je značenja i objavljivanje memoarskih zapisa bivših političkih dužnosnika i ostalih aktera najvažnijih događaja u društvu. Najveći historiografski doprinos proučavanju '68. dogodio se tijekom obilježavanja 40. godišnjice „Lipanjkih gibanja“. Te 2008. objavljeno je nekoliko tematski specijaliziranih knjiga, zbornika radova i članaka u časopisima. Međutim, već spomenuta knjiga Nebojše Popova ostala je i dalje jedina monografija u cijelosti posvećena godini koja je „uzdrkala“ svijet i Jugoslaviju.

Problemi s nedostatkom kvalitetne literature usmjerili su istraživački interes primarno na arhivsko gradivo i sekundarne izvore. Najviše informacija o unutarnjopolitičkim i vanjskopoličkim potezima jugoslavenskoga

političkog vrha, o odnosima između republičkih rukovodstava te djelovanju brojnih društveno-političkih organizacija (npr. Savez omladine, Savez studenata, Socijalistički savez, Savez boraca) i institucija (Savezno izvršno vijeće) pronašao sam u fondovima Arhiva Jugoslavije u Beogradu. Tu se odnedavno nalaze i dokumenti Kabineta predsjednika Republike (Josipa Broza Tita), prije premještanja čuvani u arhivu Muzeja istorije Jugoslavije. Stavove hrvatskog rukovodstva, o aktualnoj situaciji u domicilnoj republici, ali i cijeloj federaciji, pronalazio sam u fondovima Hrvatskog državnog arhiva i Državnog arhiva u Zagrebu. S obzirom na to da tema knjige podrazumijeva i međunarodnu perspektivu, važan izvor informacija, uz stranu literaturu, bili su inozemni arhivi. Prilike su mi omogućile neposredan uvid u dokumentaciju američke i britanske administracije (National Archives and Record Administration, College Park i The National Archives, London) te čehoslovačkoga političkog i državnog rukovodstva (Narodni archiv, Prag). Neki izvori, relevantni za temu koju sam odlučio istražiti, dostupni su također i u tiskanom i u elektroničkom izdanju.² Najobimnija građa, s kojom se svaki istraživač druge polovine 20. stoljeća susreće, jesu sekundarni izvori. Otkrivanje niza važnih informacija i podataka, kao i lakše razumijevanje javnog mnijenja i atmosfere u društvu tijekom 1968., omogućila je upravo analiza dnevnih novina, tjednika, političkih i kulturnih magazina, stručnih časopisa, zbornika radova, almanaha i ostalih serijskih publikacija. Kada su u pitanju teme iz suvremene povijesti, unatoč arhivskom i knjižničnom radu u nekoliko država, velik dio izvora i literature koji bi koristili stvaranju potpunije i oštrije slike uvijek ostanu neistraženi. Ma koliko ta spoznaja izazivala frustraciju, ona je istodobno snažan poticaj svakom povjesničaru za nastavak istraživanja.

Ugledna hrvatska povjesničarka Mirjana Gross svoje viđenje historijskog istraživanja objasnila je riječima: „Povijesna zbilja kaotična je množina zbivanja što se samo konceptualizacijom, izgradnjom pojmova i misaonim konstrukcijama mogu smisleno povezati. Suvremena se historija ne zadovoljava samo iskazom o onom dijelu događaja koji je izravno vidljiv i razumljiv nego ispituje ‘nedogađajno’ što ga okružuje. Ono se otkriva analizom,

2 Npr. edicija FRUS – Foreign Relations of the United States, internetska stranica CIA-e (Freedom of information Act Electronic Reading Room), dokumenti vezani uz Praško proljeće i intervenciju na ČSSR u: *Prager Frühling 2008.* i *The Prague Spring 1998.*

uz pomoć pojmova, u pokušaju da se određenom racionalizacijom nadide konfuzna izravnost povijesnog zbivanja.³ U svakom trenutku pisanja knjige bio sam svjestan ovih navoda, a kako se rad primicao kraju, sve sigurniji u njihovu ispravnost. Izazov je bio velik. Teme kojima sam se odlučio baviti, posebno one o međunacionalnim i ekonomskim odnosima u Jugoslaviji, i dalje izazivaju veliko zanimanje ne samo povjesničara nego i najšire javnosti. Osim toga, o nekim temama, kao npr. o studentskim demonstracijama i filozofiji praksisovaca, u cjelokupnoj javnosti, uključujući i povjesničare, još uvijek prevladava mišljenje stvoreno najvećim dijelom pod utjecajem političke propagande. Postojeće kontroverzije i dvojbene zaključke prihvatio sam isključivo kao dodatnu motivaciju, ne i kao povod pisanju. Znanje o predmetu istraživanja nastojao sam u što većoj mjeri doseći kritičkom analizom izvora, literature i usmenih svjedočanstava, njihovom sinkronijskom i dijakronijskom kontekstualizacijom. Naravno, unatoč svim nastojanjima da se približim „objektivnoj istini“, ne bježim od činjenice da je ova knjiga ipak subjektivna interpretacija konkretne povijesne zbilje.

3 Gross 1996: 367.

Uvod

„L'année 1968., je la salue avec sérénité.“¹ Ovim riječima svoje novogodišnje televizijsko obraćanje javnosti započeo je francuski predsjednik general Charles de Gaulle. Aludirajući na godinu koja je bila na izmaku, predsjednik je nastavio u optimističnom tonu: „Jednostavno ne vidimo načina da današnju Francusku paralizira kriza u razmjerima kakve smo vidali u prošlosti... Među tolikim zemljama koje su zahvatili pomutnja i kaos, naša će domovina i dalje biti uzor reda.“² Ove će riječi za samo nekoliko mjeseci biti demantirane. Godina 1968. Francuzima će postati sinonim za puno toga, ali ne i za mir i spokoj.

S puno vjere i nade da će 1968. biti bolja od prethodne, novu je godinu pozdravio i jugoslavenski predsjednik maršal Josip Broz Tito. Iako je Novu godinu najčešće dočekivao u rezidencijama na Brijunima i u Karadorđevu, novu 1968. Tito je sa suprugom Jovankom odlučio dočekati u glavnom gradu Jugoslavije. Domaćin mu je bio beogradski gradonačelnik Branko Pešić.³

U prvim izdanjima u 1968. domaći je tisak donosio slike nasmijanog Tita kako u prostorijama Skupštine SR Srbije pleše s poznatom jugoslavenskom opernom divom Radmilom Bakočević.⁴ Čak je i ugledni britanski tjednik

1 „Godinu 1968. pozdravljam u miru i spokoju.“

2 Kurlansky 2007: 3-6.

3 Najveći dio večeri Tito je proveo u prostorijama Skupštine grada Beograda, od kuda se uputio u Skupštinu SR Srbije. Oko 5 sati u jutro Tito je neočekivano posjetio i hotel Metropol. *Borba*, 3. 1. 1968.

4 Isto.

The Economist, uz članak u kojem Jugoslaviju opisuje kao „mjesto u kojem se ispravne stvari uspijevaju dogoditi“, stavio sliku nasmijanog Tita sa slavljeničkim šeširićem na glavi.⁵

Te večeri nitko nije ni pomišljao da će upravo 1968. za predsjednika i gradonačelnika, kao i za brojne građane Jugoslavije, postati jedna od najturbulentnijih godina u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata.

Na simboličkoj razini, već je prva afera u 1968. pokazala da će manjak osmijeha obilježiti nadolazeće razdoblje.

Dana 9. siječnja 1968. u terminu neposredno nakon Dnevnika, zagrebački TV studio prikazao je dokumentarni film *Devalvacija jednog osmijeha*. O ovom četrnaestominutnom filmu autora Vojdraga Berčića u sljedećih će se mjesec dana voditi rasprave u stručnim i političkim krugovima. Tema filma je životna sudbina Arifa Heralića, radnika zeničke Željezare čiji se lik nalazio na novčanici od tisuću dinara. Priča prikazuje život „čovjeka s hiljadarke“ desetak godina nakon „poziranja“ za novčanicu. Umjesto nasmijanog radnika udarnika, kamera bilježi tešku životnu priču sada već nezaposlenog kroničnog alkoholičara i njegove obitelji. Iako ne izravno, kao glavnog krivca za Heralićevu sudbinu, film sugerira državu, tj. društvo koje je (još jednog) radnika iskoristilo, a onda odbacilo.

Najglasniji u osudi filma bili su politički forumi Zenice. Na sastanku Izvršnog odbora Općinske konferencije SSRN-a rečeno je da se radi o falsifikatu, devalvaciji humanizma, iskonstruiranoj i tendencioznoj priči.⁶ U ime građana Zenice Općinska konferencija SSRN-a uputila je pisma Gradskoj konferenciji SSRN-a i Gradskoj organizaciji SK Zagreba te Sekretarijatu za prosvjetu i kulturu Izvršnog vijeća Sabora. U pismima se predlaže pozivanje na disciplinsku i političku odgovornost autora filma i onih koji su odobrili njegovu realizaciju i prikazivanje. Od Javnog tužilaštva Zagreba zatraženo je da se film zabrani za daljnje prikazivanje zbog toga što „lažno i izopačeno prikazuje jednu sredinu i teško vrijeđa moral“.⁷

Usljedila je medijska hajka na film i njegova autora. Film se proglašavao nehumanim, nesocijalističkim, antidruštvenim činom.⁸ Krivca se pokušavalo pronaći i u novom sustavu proizvodnje filmova, koji je, kao i cjelokupno

5 Ispod slike je natpis „A perky new year's eve for Tito“, *The Economist*, 6. 1. 1968.

6 *Vjesnik*, 19. 1. 1968.

7 *Isto*, 20. 1. 1968.

8 *Isto*, 21., 24. 1. 1968.

gospodarstvo, počeo funkcionirati na novim ekonomskim principima. Smanjenje državnih dotacija, debirokratizacija nadzora nad snimljenim filmovima i proizvodnja u skladu sa zakonima i potrebama tržišta samo su neki od čimbenika koje se počelo dovoditi u izravnu vezu s kvalitetom filmske produkcije.⁹

Nakon brojnih reakcija javnosti, priopćenjem se oglasila i Televizija Zagreb. Uz ispriku gledateljstvu, prikazivanje filma ocijenjeno je očitom „programsko-političkom“ pogreškom.¹⁰ Nekoliko dana poslije, vrativši se sa službenog puta iz inozemstva, urednik Filmskog programa RTV Zagreb Ljubo Živković zatražio je da ga se razriješi dužnosti.¹¹ Unatoč zahtjevima da se prikazivanje filma i administrativno zabrani, tužilac Okružnog javnog tužilaštva u Zagrebu odbio je donijeti takvu odluku. Objašnjavajući je, tužilac naglašava „da je društvena osuda filma mnogo snažnija od bilo kakve administrativne zabrane, kojoj inače, kada je riječ o umjetničkim djelima, treba pribjeći kada za to postoje potpuno opravdani razlozi“.¹² Film ipak više nikada nije emitiran, kako su odlučili organi upravljanja „Zagreb-filma“.¹³

Afera s *Devalvacijom jednog osmijeha* daleko je nadilazila problematiku naglašenu u samom filmu. Priča o pojedincu otvorila je brojna pitanja funkcioniranja jugoslavenskog društva. Bez obzira na to što se afera brzo stišala, problemi vezani uz položaj radnika, međurepubličke odnose ili gospodarsku reformu (p)ostat će tijekom 1968. dio jugoslavenske svakodnevice.

9 Članak M. Bošnjaka, „Devalvacija jednog sistema“, *Vjesnik*, 21. 1. 1968.

10 *Vjesnik*, 21. 1. 1968.

11 Isto, 24. 1. 1968.

12 Isto.

13 Isto.

JUGOSLAVIJA I SVIJET 1968.

Poglavlje 1

JUGOSLAVENSKI „LAISSEZ FAIRE SOCIJALIZAM“ – UZROK I POVOD '68.

U izgradnji socijalističke Jugoslavije dva su događaja možda najviše odredila njezin razvojni put. Iako se primarno radilo o ekonomskim zakonima, njihovim uvođenjem i provedbom započeti su procesi koji će u potpunosti promijeniti jugoslavensko društvo. Bili su to *Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva*, koji je Narodna skupština FNRJ donijela 27. lipnja 1950., te set zakona koje je Savezna skupština SFRJ donijela 24. srpnja 1965. i kojima je započela privredna reforma.¹

Prvim zakonom u Jugoslaviju je uvedeno radničko samoupravljanje. Bila je to osnova „jugoslavenskog puta“, iniciranog i uvjetovanog sukobom između Tita i Staljina 1948. godine. Novi put, osim što je trebao biti efikasan, morao je u suštini biti kritika sovjetskog modela. U zemlji koja je svoj poslijeratni razvoj temeljila upravo na iskustvima prve komunističke države, samo radikalnan zaokret mogao je opravdati ispravnost vlastitih i neispravnost sovjetskih stavova. Rješenje je pronađeno u Marxovoj ideji društvenog samoupravljanja kao negaciji etatističke i birokratske koncepcije. U svom govoru u Skupštini prilikom prihvaćanja *Zakona o samoupravljanju*, Josip Broz Tito naglasio je tri ključna momenta u daljnjem razvoju Jugoslavije: proces „odumiranja države“, distanciranje Partije (KPJ) od aparata vlasti i transformaciju državnog vlasništva u društveno, kojim će upravljati

¹ Bilandžić 1999: 321-334 i 474-482; *Povijest Saveza komunista Jugoslavije* 1985: 367-372 i 429-431.

neposredni proizvođači.² Država je krenula u proces decentralizacije na svim razinama. Prvo u privredi, a potom i u cijelom društvu. Paralelno s osamostaljivanjem privrednih organizacija kao nositelja privrednog razvoja, ojačavana je autonomija lokalnih organa vlasti kao nositelja društvenog razvoja.³

Unatoč često iracionalnom entuzijazmu, pred samoupravljanjem su se vrlo brzo pojavili brojni objektivni i subjektivni problemi. Jugoslavija se nalazila u dubokoj ekonomskoj krizi, uvjetovanoj prije svega ekonomskom blokadom SSSR-a i drugih zemalja Varšavskoga bloka.⁴ Industrijska proizvodnja bila je u padu, nacionalni dohodak na razini ispod one iz 1948., dok je država, u strahu od moguće agresije, sve više novca izdvajala za troškove obrane. Vlast ipak nije mislila sve ostaviti proizvođačima. Poduzećima su upravljali radnički savjeti, ali najvećim dijelom, napose isprva, samo fiktivno. Glavne odluke o poslovanju poduzeća i dalje je donosila država.⁵ Najvećim dijelom vlastitih sredstava privredne organizacije nisu mogle samostalno raspolagati. Taj dio prelijevao se u investicijske fondove federacije, republika i lokalnih organa vlasti.⁶ Na ovaj se način počeo stvarati „društveni“ kapital kao glavni izvor državnih investicija. Umjesto „odumiranja“ država je postajala „zdravija“ i snažnija nego ikad. Iako je radničko samoupravljanje ostalo glavna misao vodilja, polazište i pokretač svih kasnijih reformi, u trenutku njegova ozakonjenja bilo je više propagandni manevar jugoslavenske političke elite nego osmišljeni program. Manevar prema Sovjetskom Savezu (i svim ostalim komunističkim zemljama) koji je trebalo uvjeriti da postoji jednako uspješan ili čak uspješniji alternativni put u socijalizam. I manevar prema vlastitim građanima, čije se povjerenje „kupovalo“ fiktivnom raspodjelom vlasti.

Međutim, nastupio je još veći paradoks. Zahvaljujući upravo ovakvom bastardnom ekonomskom sustavu, koji je u sebi nosio elemente liberalizma (autonomnost poduzeća) i etatizma (centralno planiranje), Jugoslavija se ne samo izvukla iz krize nego i ušla u najprosperitetnije desetljeće svog razvoja.

Razdoblje od 1953., a posebno od 1957. do 1961. obilježeno je visokim stopama industrijske i poljoprivredne proizvodnje te porastom zaposlenosti.

2 Bilandžić 1999: 321-323.

3 U tom pogledu najvažniji je bio *Zakon o narodnim odborima*, usvojen 1952. Isto, 334-339.

4 Trgovinska razmjena sa zemljama Istočnog bloka smanjena je u 1950. za 35% u odnosu na vrijednosti iz 1948. Rusinow 1978: 60.

5 Već 1951. usvojen je *Zakon o planskom upravljanju narodnom privredom*, Bilandžić 1999: 327.

6 Sirotković 1990: 133-138.

Ne jednako brzo, ali tih godina raste i realni osobni dohodak zaposlenih, a time i standard građana Jugoslavije.⁷

Uz promjenu ekonomske politike, ključan element stabilnosti i rasta u spomenutom razdoblju bio je međunarodni čimbenik. Suočena s ekonomskom blokadom s Istoka, Jugoslavija prihvaća pomoć Zapada, prije svega SAD-a. Popravljanje odnosa sa Sovjetskim Savezom, koje je uslijedilo nakon Staljinove smrti, utjecat će na jugoslavensko-američku suradnju, ali je neće prekinuti.⁸ Upravo ovakav „toplo-hladni“ odnos s dvjema vodećim svjetskim silama obilježit će vanjskopolitičku orijentaciju Jugoslavije. Neodbijanje pomoći i suradnje, ali nepristajanje na (političku) ovisnost bilo SAD-u ili SSSR-u postat će jugoslavenski modus operandi sve do raspada države. Orijentacija prema zemljama okupljenima u Pokretu nesvrstanih od šezdesetih godina nadalje dodatno je učvrstila ovakvu ekonomsku i političku strategiju.

Velika ili bolje rečeno nerealna očekivanja snažnog razvoja, uz sve izražene slabosti postojećeg sustava, dovela su početkom 1960-ih do nove krize. Ključan problem i dalje je predstavljao sve ozbiljniji jaz između teorije i prakse jugoslavenskog samoupravnog sistema. Ono što je pisalo u državnim zakonima i partijskim dokumentima nije se htjelo niti se moglo u potpunosti provesti „na terenu“. Država je i dalje ostala najmoćniji subjekt ekonomske politike. Pokušaj mini reforme iz 1961. nije urodio plodom. Istina, država je prvi put nakon 1950. dopustila poduzećima da samostalno odluče o načinu korištenja vlastitog prihoda, ali to je uglavnom bilo i jedino postignuće.⁹ Prema mišljenju Branka Horvata, jednog od najuglednijih jugoslavenskih ekonomista onog vremena, ovaj reformni pokušaj nije uspio iz dva razloga. Prvi je bio sve prisutniji politički otpor daljnjoj liberalizaciji privrede (i društva). Drugi razlog odnosio se na neznanje i nepoznavanje funkcioniranja mehanizma decentralizirane privrede, zbog čega reforma nije mogla biti dobro pripremljena ni provedena.¹⁰

Nakon desetljeća stalnog ekonomskog rasta, nova kriza mnoge je zbunila pa i pokolebala. Sve glasnije se počelo sumnjati u opravdanost decentralizacije i još radikalniju primjenu tržišnih mehanizama. Dvojba ustrajati

7 Isto, 164-167; Bilandžić 1999: 383-396; Rusinow 1978: 62-70, 94-104.

8 O odnosima sa SAD-om i Sovjetskim Savezom u razdoblju od 1948. do 1963. vidi: Jakovina 2002. i Jakovina 2003. te Bekić 1988.

9 Rusinow 1978: 110-111.

10 Horvat 1969: 99.

u započetim reformama ili vratiti se na staro podijelila je i ekonomiste i jugoslavenski politički vrh. Različiti pristupi izgradnji i razvoju Jugoslavije postojali su od trenutka uvođenja samoupravljanja. Međutim, mogućnost ugroze zemlje izvana, a potom i sve povoljnija gospodarska situacija u zemlji stvorili su privid monolitnosti i jedinstva. Prva veća kriza otvorila je Pandorinu kutiju razlika i suprotnosti. Zbog odnosa prema ulozi države u razvoju društva, osnovna podjela najčešće se svodila na centraliste i decentraliste. Prve se još nazivalo konzervativcima, birokratima, etatistima i dogmatičima, a druge liberalima.¹¹ Heterogenost je s vremenom postajala sve izraženija. U već postojeće antagonizme samo su se uklopili međurepublički, međunacionalni i međugeneracijski. Unatoč sve očitijim razlikama u stavovima, isprva nije bilo potpuno jasno tko od vodećih ljudi „pripada“ kojoj od suprotstavljenih strana.

Iako je do otvorenih razmimoilaženja u političkom vrhu dolazilo i ranije,¹² situacija je kulminirala tijekom 1962. Proširenu sjednicu IK CK SKJ-a održanu 14. – 16. ožujka 1962. Tito otvara riječima: „Mogu reći da se, po mom mišljenju, ovdje ne radi samo o izvjesnoj privrednoj krizi, nego se radi o političkoj krizi u našoj zemlji... Kakva je samo atmosfera, drugovi... na sjednicama Saveznog izvršnog vijeća! Kakve su to diskusije! Često dolazi do toga da se čovjek pita: pa dobro, je li ta naša zemlja zbilja kadra da se još drži, da se ne raspadne?“¹³ Navodeći glavne razloge krize, upravo Tito zvuči kao glasnogovornik konzervativne struje u rukovodstvu: „Tu je posrijedi nebudnost, gubljenje partijnosti i discipline, padanje pod uticaj sitno-buržoaske stihije, pod uticaj nacionalističkih i šovinističkih krugova, preokupacija svakodnevnim praksom i lokalnim interesima uz istovremeno zanemarivanje općih interesa naše zajednice. Naravno, tu je posrijedi i neravnomjeran privredni razvitak naše zemlje, gramzljivost za investicionim ulaganjima i nezdrava takmičenja investicionih ulaganja, izgradnja raznih neprivrednih i drugih ne baš potrebnih objekata koji iziskuju mnoga sredstva, nemanje dovoljnog osjećanja među republikama za njihove potrebe i obostrane interese.“¹⁴ Svoj stav o decentralizaciji prvi čovjek Jugoslavije zaključuje riječima: „Decentralizacija kod nas dobija kod pojedinih naših ljudi sve više karakter i smisao

11 Klein u Toma 1970: 220.

12 Kao početak otvorenog sukoba u državnom partijskom vrhu Bilandžić navodi proširenu sjednicu IK CK SKJ-a od 6. veljače 1958., vidi: Bilandžić 1999: 400-406.

13 Zečević 1998: 31-32.

14 Isto, 32.

dezintegracije.¹⁵ Sličnim, konzervativnim tonom intoniran je i jedan od najpoznatijih Titovih govora, održan u Splitu 6. svibnja 1962.¹⁶

Razlike u vizijama jugoslavenske budućnosti sve su naglašenije i među ekonomskim stručnjacima. Otvorene konfrontacije koincidiraju s onima u političkom vrhu. Dati prednost zakonima tržišta ili (društvenom) planiranju bilo je ključno pitanje oko kojeg su se vodile rasprave na konferenciji Saveza ekonomista Jugoslavije, održanoj u prosincu 1962. u Beogradu. Diskusija s istim sudionicima, ali još oštrijim tonovima nastavljena je mjesec kasnije u Zagrebu (17. – 19. siječnja 1963.). Ovaj put su suprotstavljene grupacije izašle s dvama dokumentima („Žuta“ i „Bijela knjiga“), u kojima su nastojale argumentirati ispravnost svojih ekonomskih modela.¹⁷ „Žuta knjiga“, nastala u beogradskom Saveznom zavodu za planiranje, uzroke krize vidjela je u loše pripremljenim i provedenim „liberalnim“ reformama (1961.) te u ozbiljnim pogreškama u strukturi investiranja. „Bijela knjiga“ nastala je u Zagrebu na inicijativu prvog čovjeka hrvatskih komunista Vladimira Bakarića, jednog od najvećih zagovornika decentralizacije Jugoslavije. Autori „Bijele knjige“ bili su vodeći hrvatski ekonomisti. Među njima su se isticali Savka Dabčević-Kučar, Jakov Sirotković i Ivo Perišin, koji će igrati sve važniju (ekonomsku i političku) ulogu u nadolazećem razdoblju. Prema njihovu mišljenju, centralno planiranje bilo je korisno u ranoj fazi ekonomskog razvoja, ali je nakon toga postalo izrazito nefunkcionalno. S većim stupnjem ekonomskog razvoja gospodarstvo bi sve više trebalo funkcionirati na zakonima tržišta, a sve manje na intervencijama „planera“ ili političara. Prema mišljenju Dennisona Rusinowa upravo je „Bijela knjiga“ bila prvi sveobuhvatniji dokument iz kojeg je bio vidljiv hrvatski model izgradnje razvijene socijalističke države.¹⁸

Iako su kriza u kojoj se zemlja našla i kritika ekonomske politike od dijela vodećih jugoslavenskih ekonomista išle u prilog „centralistima“, to još uvijek nije bilo dovoljno za „zaokret“ u vođenju države. Kao i u brojnim sličnim situacijama, odlučujuću riječ imao je Josip Broz Tito. Unatoč neodlučnosti koja bi se mogla iščitati iz spomenutih istupa tijekom 1962., Tito se već u srpnju iste godine na Četvrtom plenumu CK SKJ-a jasno odredio u kom smjeru vidi razvoj Jugoslavije. Upozorivši na opasnost od rastućeg

15 Isto.

16 Isto, 285-298.

17 Rusinow 1978: 123-124; Horvat 1969: 132-133.

18 Rusinow 1978: 124.

birokratizma, Tito osuđuje dogmatski centralizam i još jednom naglašava ključnu ulogu decentralizacije. I to prije svega decentralizacije državnog kapitala neposrednim proizvođačima.¹⁹

Titovo opredjeljenje označilo je pobjedu reformskih snaga i mogućnost daljnjeg unapređenja postojećeg sustava. U takvoj je atmosferi donesen Ustav SFRJ, nazvan i *Poveljom samoupravljanja* (7. travnja 1963.), a potom, sljedeće godine, održan i 8. kongres SKJ-a (7. – 13. prosinca 1964.).²⁰

Prihvatanjem ideje samoupravljanja, ali i gotovo petnaestogodišnjom nedosljednošću u njezinu provođenju, ekonomski, a samim time i cjelokupni društveni razvoj Jugoslavije našli su se pred zidom. Dostignut stupanj razvoja u zemlji koji je zahtijevao i sve aktivniji angažman u svjetskim gospodarskim procesima nije više dopuštao polovične mjere kompromisnog karaktera.

Rješenje je trebao donijeti paket mjera usvojen u Saveznoj skupštini 24. srpnja 1965.,²¹ koji je predstavljao najradikalniju transformaciju privrednog sustava zemlje još od uvođenja samoupravljanja 1950. godine. Uzevši u obzir sve prethodne pokušaje, privrednom reformom iz 1965. postavljeno je nekoliko glavnih ciljeva.²² Zauzet je stav da je daljnji razvoj moguć jedino izmjenom ekstenzivnog modela privređivanja intenzivnim.²³ Uz nastavak obračuna s još uvijek sveprisutnim elementima birokratskog etatizma i stvaranje uvjeta da najvećim dijelom akumulacije i proširene reprodukcije neposredno raspolažu poduzeća, uvedene su i neke nove mjere. Kako bi se Jugoslavija što kvalitetnije uključila na međunarodno tržište, izvršena je korekcija (u ovom slučaju povećanje) cijena i s tim u skladu izmjena carinskih tarifa. Kao preduvjet promjenama na vanjskotrgovinskom planu, provedena je devalvacija dinara u odnosu na dolar.²⁴ Važan segment u ostvarivanju reforme trebala je biti i strana pomoć. Međunarodni monetarni fond podržao je predložene promjene s dodatnih 80 milijuna dolara. Sovjetski Savez ponudio je

19 Bilandžić 1978: 295-296.

20 O odredbama Ustava SFRJ i odlukama 8. kongresa SKJ-a vidi: Rusinow 1978: 148-172.

21 *Službeni list SFRJ* br. 33/65

22 O ciljevima Privredne reforme vidi: Milenkovich u Bertsch, Ganschow 1976: 352-362.

23 Dok je ekstenzivni model sugerirao maksimalizaciju rasta bez obzira na dobit, intenzivni je više računa vodio o optimalizaciji rasta ovisno o dobiti. U prvom modelu prioritet je imala proizvodnja nad potrošnjom, dok je u drugom bilo obrnuto. U ekstenzivnom modelu raspodjelu narodnog dohotka vršila je država, a u intenzivnom sami proizvođači (poduzeća). U vanjskotrgovinskom smislu ekstenzivni model zagovarao je autarkičnost u vanjskoj trgovini, a intenzivni integraciju u svjetsku podjelu rada na osnovi komparativnih prednosti itd.

24 Tečaj dolara prema dinaru zamijenjen je s 1:750 na 1:1250. Nakon denominacije dinara krajem godine odnos je bio 1:12,5. Rusinow 1978: 178. Tečaj dinara prema dolaru namjerno je postavljen malo niže na štetu dinara kako bi se stimulirao izvoz. Bakarić 1983: 4.

kredite za modernizaciju jugoslavenske industrije, a pregovaralo se i s vladama SAD-a, Velike Britanije, Italije i Francuske. Prema nekim izračunima, pomoć Zapada (prije svega SAD-a) koju je Jugoslavija dobila kao potporu provođenju privredne reforme iznosila je oko 140 milijuna dolara.²⁵ O sveobuhvatnosti i intenzitetu privredne reforme možda najbolje govore riječi Dennisona Rusinowa. U svom izvještaju o situaciji u Jugoslaviji on predložene promjene nastoji približiti američkim čitateljima riječima „laissez faire socialism“ ili „Adam Smith without private capitalism“.²⁶

Međutim, i ovaj put je već na samom početku reforme postalo očito da će željene rezultate biti puno teže postići nego što se očekivalo. Na udaru se prvo našao standard građana budući da su zbog općeg porasta cijena troškovi života narasli za 35%.²⁷ Uslijedila je reakcija države, koja je već dva tjedna nakon uvođenja reforme odlučila intervenirati zaustavljanjem daljnjeg rasta cijena roba i usluga.²⁸ Puno veće i dalekosežnije probleme počeo je stvarati novouvedeni sustav privređivanja. Autonomni položaj poduzeća značio je s jedne strane prestanak državne intervencije u poslovnu politiku, ali s druge strane i prestanak državnih dotacija. Najveći broj poduzeća nije bio spreman na ovakav „liberalni“ zaokret. Dolazi do lančane reakcije negativnih efekata, kako za poduzeća tako i za pojedince. U strahu od sve nepovoljnijih uvjeta poslovanja, poduzeća se ne odlučuju na rezanje materijalnih troškova i osobnih dohodaka, nego na obustavu zapošljavanja, a potom i na otpuštanja radnika. Prema podacima ankete iz listopada 1965. u 425 poduzeća s 225 tisuća zaposlenih već je bilo podijeljeno 12.574 otkaza, a očekivalo se i dodatnih 19 tisuća.²⁹ Bilo je to prvi put nakon 1945. da broj zaposlenih u odnosu na prethodne godine stagnira ili se smanjuje. Osim brojčanih pokazatelja, spomenuti proces imat će velikog utjecaja i na strukturu zaposlenih. Među nezaposlenima je rastao broj mladih i visokoobrazovanih radnika, koji će uskoro svoju šansu početi tražiti izvan granica Jugoslavije.

Kao i ostali trendovi vezani uz funkcioniranje privrede, negativni predznak dobiva i stopa rasta društvenog proizvoda. Dok je godišnja stopa u razdoblju

25 Da bi se dobila potpunija slika o američkoj pomoći Jugoslaviji, ovim brojkama svakako treba pridodati iznos od približno 2,5 milijardi dolara iz razdoblja 1950. – 1963. Macesich u Vucinich 1969: 226.; Rusinow 1978: 178; Jakovina 2002.; Jakovina 2003.

26 Rusinow 2008: 52.

27 Bilandžić 1969: 118.

28 U kolovozu 1965. više od 90% cijena roba i usluga određivala je država. Macesich u Vucinich 1969: 222 i 225.

29 Rusinow 1978: 180.

1957. – 1964. iznosila 10,2%, u razdoblju 1964. – 1965. ona pada na svega 2,9%. U istim razdobljima stopa industrijskog rasta pala je s 12,5% na 8%.³⁰

Uvođenje, a posebno prvi rezultati privredne reforme, izazvali su brojne reakcije kako u zemlji tako i u svijetu. Najveći dio ekonomista, političara i novinara na Zapadu pozdravio je napuštanje planske privrede, jačanje tržišnih mehanizama i otvaranje jugoslavenske privrede prema svjetskom tržištu. Posebno im se svidjela mogućnost ulaska stranog kapitala u Jugoslaviju kroz razna ulaganja, ali i najavljena osnivanja zajedničkih jugoslavensko-inozemnih poduzeća.³¹ Iako je većina stručnjaka bila svjesna da se spomenutim promjenama socijalistički sistem u Jugoslaviji ne dovodi u pitanje, neki zapadni mediji ocijenili su ih upravo kao okretanje prema kapitalizmu i višestranačju.³² Ovakve „pohvale“ sa Zapada poslužile su samo kao potvrda višegodišnjih kritika koje su na račun jugoslavenskog modela socijalizma dolazile s Istoka.³³ Upozorenjima na mogućnost restauracije kapitalizma pridružili su se i neki zapadni teoretičari. Ugledni američki marksist Paul Sweezy upozoravao je da će do ključnih promjena u Jugoslaviji doći nakon što generacije koje su izvele socijalističku revoluciju napuste svoje položaje. Prema njegovu mišljenju, mlade generacije orijentirane isključivo prema profitu neće se moći oduprijeti degeneraciji u smjeru kapitalističkih društvenih odnosa.³⁴

Iako su i mnogi reformski orijentirani političari bili razočarani prvim rezultatima, ni u jednom trenutku nije se pomišljalo na odstupanje od predloženih mjera. Naprotiv, ustrajnost u provođenju reforme ovaj put se odlučila dokazati konačnim obračunom s „kočničarima“ promjena. Već je spomenuto da se za sve protivnike reforme i decentralizacije uvriježio termin „konzervativci“. S vremenom je taj termin počeo podrazumijevati više toga. Generacijski, radilo se uglavnom o „starim“ partizanskim kadrovima i uvjerenim komunistima koji su u ekonomskoj i političkoj decentralizaciji vidjeli isključivo dezintegraciju zemlje koju su u ratu stvorili. Intelektualno,³⁵ to su bili ljudi koji su unatoč slabom ili nikakvom obrazovanju zauzimali vrlo visoke upravljačke funkcije, kako u državnom aparatu, tako i u privredi. Daljnjom modernizacijom i uključivanjem Jugoslavije u svjetske ekonomske procese,

30 Šefer 1969: 35 (Tabela 1).

31 Macesich u Vucinic 1969: 226.

32 Rusinow 2008: 51; Šefer 1969: 20-22.

33 Šefer 1969: 20-26.

34 Horvat 1969: 140-142.

35 Na ovom mjestu pod protivnike reforme ne ubrajam jugoslavenske filozofe, sociologe i druge znanstvenike, nego isključivo pojedince koji su se nalazili na različitim upravljačkim funkcijama.

oni su postajali svjesni da je njihova pozicija sve nesigurnija. Regionalno, iako su se kao „centri“ njihova djelovanja najčešće navodile nerazvijene republike, uzevši prve dvije odrednice u obzir, konzervativaca je bilo u cijeloj Jugoslaviji. Općenito govoreći, smatralo se da nova privredna i društvena reforma više pogoduje Sloveniji i Hrvatskoj, dok bi se ostale (manje razvijene) republike brže razvijale u centralistički uređenoj državi. Međutim, generaliziranje po principu „liberalni“ i reformski orijentirani Slovenci i Hrvati te konzervativni Srbi, Makedonci, Crnogorci i Muslimani samo je dodatno i nepotrebno antagoniziralo odnose između jugoslavenskih naroda. Analizirajući situaciju u Jugoslaviji, neki su upravo u ovako stvorenoj percepciji vidjeli jedan od generatora nerazumijevanja pa i sve otvorenijih međurepubličkih sukoba. „Srpski ‘konzervativci’ najčešće smatraju da su ‘liberali’ skloni reformama odreda Hrvati i Slovenci, koji se tako zalažu za interese svojih, razmjerno razvijenih, dijelova zemlje. Istodobno je užasna slabost hrvatskih ‘liberala’ upravo to što ne uviđaju da svi Srbi, itd., nisu nužno ‘konzervativni’ predstavnici gospodarski i politički nerazvijenih područja.“³⁶

Uzevši sve navedeno u obzir, očito je da protivnici reforme nisu činili organiziranu i homogenu grupu, ali je isto tako očito da je njihov utjecaj na donošenje i provođenje odluka vezanih uz reformu bio i te kako velik. Iz svega toga bilo je jasno da obračun sa svakim „konzervativcem“ pojedinačno neće biti moguć. Umjesto toga, odlučilo se udariti u samo središte otpora i na čovjeka kojeg se smatralo nositeljem dogmatskih, unitarističkih i anti-reformskih tendencija. Situacija je bila tim složenija što se radilo o dotad neprikosnovenoj i svemoćnoj UDBI i njezinu šefu Aleksandru Rankoviću koji je godinama figurirao i kao druga najmoćnija osoba u Jugoslaviji. Smjena Rankovića nakon Četvrtog plenuma CK SKJ-a (1. srpnja 1966.)³⁷ i reorganizacija službe državne sigurnosti izazvat će snažan val liberalizacije u svim segmentima društva. U svojim memoarima Savka Dabčević-Kučar opisuje situaciju nakon Brijunskog plenuma riječima: „Kao da se diše slobodnije.“³⁸

Nakon uvođenja društvenog samoupravljanja i liberalnih reformi u priredi, udar na Aleksandra Rankovića i tajnu policiju bio je još jedan čimbenik koji je ukazivao na ključnu razliku između jugoslavenskog i sovjetskog modela socijalizma. Naravno, sve navedene promjene, nezamislive

36 Rusinow 2008: 54.

37 O Četvrtom plenumu, smjeni i posljedicama smjene Aleksandra Rankovića vidi: Lukić 1990; Dragović 2002; Perović 1991: 41-52.

38 Dabčević-Kučar 1997: 84.

u ostalim komunističkim zemljama, još uvijek nisu bile dovoljne da bi se Jugoslaviju moglo svrstati u red demokratskih država. Koliko god su sve spomenute reforme dolazile „odozgor“, od političke elite na vlasti, monopol Partije i diktatorske ovlasti predsjednika Josipa Broza Tita bili su najveća kočnica svim ozbiljnijim promjenama koje bi u Jugoslaviju uvele istinsku demokraciju.

Unatoč smjeni Aleksandra Rankovića i temeljitoj reformi službe državne sigurnosti, bilo je nerealno očekivati da će u Jugoslaviji u potpunosti nestati centralističkih elemenata. Iako poraženi, oni su i dalje prisutni u svim segmentima društva, na svim razinama i u svim dijelovima zemlje. Međutim, proces decentralizacije – političke i ekonomske – više nije bio upitan ni ugrožen. Nažalost, decentralizacija nije u potpunosti predstavljala napuštanje centralističkih tendencija. Umjesto jednog saveznog, država je sve više bila podijeljena između šest republičkih centralizama. U takvoj situaciji do posebnog izražaja dolaze brojne proturječnosti, sve ekonomske, nacionalne i socijalne različitosti, koje same po sebi nisu morale biti čimbenik nestabilnosti. Najveći problem za zemlju počeli su predstavljati oni koji su je trebali voditi. Politička elita se razjedinila, pri čemu se državne interese sve češće podređivalo republičkima. Borba za vlast i moć, uz naglašavanje vlastitih i neuvažavanje tuđih problema, potvrdili su opravdanost Titovih strahova kako bi decentralizacija mogla voditi u dezintegraciju.

Razilaženja u jugoslavenskom rukovodstvu nisu bila novost. Ona su samo s vremenom eskalirala i poprimala različite predznake (generacijske, republičke, nacionalne). Ono što u drugoj polovini šezdesetih godina prošloga stoljeća počinje predstavljati novost jest otvoreno iskazivanje nezadovoljstva „običnih“ građana. U proteklom razdoblju „narod“ je uglavnom bio miran, što zbog ekonomskog napretka, što zbog represivnog aparata koji je kritiku režima oštro sankcionirao.³⁹ Sada se situacija drastično mijenja, kako po pitanju ekonomske situacije, tako i po pitanju represivnog aparata. Cijene i troškovi života rastu, standard građana opada, a sve prisutniji problem u društvu je i nezaposlenost. Građani su sve nezadovoljniji, što potvrđuje i porast broja radničkih štrajkova. Samo u četiri godine, od

³⁹ Jedan od primjera otvorenog nezadovoljstva, ali i oštrog odgovora vlasti je Cazinska buna iz 1950. godine. Više o tome: Kržišnik-Bukić 1991.

uvođenja privredne reforme 1965. zaključno s 1968., u Jugoslaviji je zabilježena 631 obustava rada.⁴⁰

Najdosljedniji i najkonkretniji u kritikama nepravilnosti u postojećem sistemu bili su pojedini filozofi, sociolozi i ekonomisti. Njihove primjedbe i upozorenja prestaju biti predmet isključivo stručnih rasprava. Iz sfere znanstvene javnosti polako ulaze u sferu općeg interesa. Ove kritike posebno plodno tlo dobivaju kod jedne „grupacije“ kojoj je u nadolazećem razdoblju najizvjesnija bila upravo neizvjesnost. Bila je to studentska populacija čiju su brojnost, intelektualni potencijal, ali prije svega probleme, ljudi na vlasti podcijenili.

Ekonomska kriza s jedne strane te popuštanje čvrste (policijske) ruke s druge strane bili su preduvjet za velike promjene. Događaji u svijetu tijekom 1968. predstavljat će dodatno nadahnuće i motivaciju. Godina 1968. bit će prva nakon Drugoga svjetskog rata koja će uzdrmati Jugoslaviju iznutra. Političari, ali i svi ostali građani naći će se pred potpuno novim pitanjima, ali i iznenaditi posve neočekivanim odgovorima.

40 Od 1958., tj. od prvog službeno registriranog štrajka u Zasavskim rudnicima pa do 1969. u Jugoslaviji su registrirana ukupno 1732 štrajka. Nebojša Popov, „Štrajkovi u savremenom jugoslovenskom društvu“, *Sociologija*, br. 4, 1969.